

UOT 43.02

FƏRMAN XƏLİLOV

AMEA NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN ƏLYAZMALAR FONDUNDA SAXLANILAN TÜRKDİLLİ ƏLYAZMA VƏ ÇAP KİTABLARI

AMEA Naxçıvan Bölməsinin Əlyazmalar Fondunda 200-dək türkdilli əlyazma və çap kitabları saxlanılır. Bunların bir qismi daşbasma üsulu ilə, digər qismi isə elektrik mətbəəsində çap olunmuşdur.

Məqalədə həmin əlyazma və çap kitabları yazıldığı çap olunduğu dövrə görə qruplaşdırılmış, hər qrupa daxil olan kitablar haqqında ətraflı məlumat verilmişdir. Azərbaycan, türk və özbək dillərində ərəb və latın əlifbası ilə yazılan, yaxud çap olunan bu kitabların mövzusu, məzmunu və meydana çıxdığı dövr üçün aktuallığından da bəhs olunur.

Müəllif belə qənaətə gəlir ki, haqqında bəhs olunan türkdilli kitabların Azərbaycan oxucusunun bədii zövqünün formalaşmasında, dünya mədəniyyəti ilə tanış olmasında, həmçinin Azərbaycanda tərcümə sənətinin və məktəb tarixinin öyrənilməsində böyük əhəmiyyəti vardır.

Açar sözlər: *türkdilli kitablar, qədim əlyazmalar, bədii ədəbiyyat, dərslilər, tərcümə əsərləri.*

AMEA Naxçıvan Bölməsi Əlyazmalar Fondunda türkdilli qədim əlyazma və daşbasma üsulu ilə çap olunan kitablarla yanaşı, XIX əsrin sonlarından etibarən elektrik mətbəəsində çapdan çıxan kitablar da mühafizə olunur. Bunların hamısının ümumilikdə sayı 200-ə çatır. Həmin əlyazma və çap kitablarının əksəriyyəti Naxçıvan Muxtar Respublikasının müxtəlif ərazilərindən toplanmışdır. Onlar elm və mədəniyyətin, tarix və ədəbiyyatın müxtəlif sahələrinə aiddir. Fondada qorunan ən qədim türkdilli əlyazma kitabı 1857-ci ildə Əsgər ibn-Hüseyn bəy Ordubadinin sifarişi ilə Məşədi Hacıağa Təbrizi tərəfindən üzü köçürülən M.Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemasıdır. Azərbaycan dilində olan həmin əlyazmaya 22 rəngli miniatür də daxil edilmişdir. Bəzi əlyazmaların əvvəli və ya sonu naqis olduğu üçün yazılma, yaxud çap olunma tarixini dəqiq şəkildə müəyyənləşdirmək mümkün olmamışdır. Lakin təxmini də olsa, yəqin etmək olur ki, həmin əlyazma və daşbasma üsulu ilə çap olunan kitablar XX əsrin ilk onilliyinədək yazılmış və ya çap olunmuşdur. Buna misal olaraq M.Füzulinin “Qəzəlləri”, Vəli Şirazi tərəfindən tərcümə olunan “Gülşəni-raz”, Suli Fəqihin “Yusif və Züleyxa”, Məhəmmədağı Sidqinin “Növhe və sinəzənləri”, Aciz Qaradağının “Şeirləri”, müəllifi bəlli olmayan dini-fəlsəfi “Risalə”, “Muxtarnamə”, “Rüstənamə” və digər əlyazma və çap kitablarını göstərmək olar.

Fondada qorunan elə türkdilli əlyazma və daşbasma kitabları da vardır ki, onların yazılma və çap tarixləri bəllidir. Məsələn, Şüayinin “Divan”ı (1860), Axund Molla Hüseyn Marağayinin “Əbyat və qəside dər mədhe-cənab əmirəlmöminin”i (1878), Məhəmməd Bağır Xalxalının “Sələbiyyə”si (1894), Məhəmmədağı Sidqinin Axund Molla Məhəmməd Naxçıvaniyə məktubu (1898), Seyid Rza Sərrafın “Divan”ı (1911) və başqaları.

XIX əsrin sonlarından 1940-cı illərədək çap olunan kitablar da artıq nadir nüsxələr sırasındadır. Elektrik mətbəələrində çapdan çıxan və 100-dən çox “yaşı” olan bu kitablar bir neçə on ildən sonra nadir çap kitabları hesab olunacaqdır. Məhz buna görə də həmin illərdə çap olunan kitabların da fondada mühafizə olunması məqsədəuyğun sayılmışdır. Bu kitablar ərəb, latın və kiril əlifbasındadır və Bakı, Tiflis, İstanbul, Misir, Qahirə, Daşkənd, Leypsiq və başqa şəhərlərdə çap olunmuşdur. Məhəmməd Akif bəyin “Bin bir hədis” (1889), Namiq Kamalın “Vətən, yaxud Silistrə” (1899), Doktor Abdulla Cövdətin “Oyanınız, oyanınız”

(1907), Helmizadə İbrahim Rəfətin “Həzrəti Ömər və ədaləti” (1908), “İncili-şərif. Yühənnaya görə” (1909), Müştəri Müctəhidzadə Qarabağının “Riyazül-əşiqin” (1910), Corci Zeydanın “Mədəniyyəti-islamiyyə tarixi” (1911), Fərhad Ağazadənin “Ədəbiyyat məcmuəsi” (1912), Mahmud bəy Mahmudbəyov və Abbas Səhhət Mehdizadənin “Yeni məktəb” (1916), Məhəmməd Asim və Əhməd Cavadın “Anadolu yavrusu” (1918), Camo Cəbrayılbəylinin “Elmi heyvanat” (1922), Abdulla Şaiqin “Qiraət kitabı” (1924), İsmayıl Hikmətin “Türk ədəbiyyatı tarixi” (1925), Hüseyn Cavidin “Uçurum” (1926), Salman Mümtazın “El şairləri” (1927), Nazim Hikmətin “Günəşi içənlərin türküsü” (1928), Hümmət Əlizadənin “Dağ qızı” (1930), İsmayıl Hafizin “Gülüş” (1931), Nəcəf bəy Vəzirovun “Əsərləri”, (1935), Sabit Rəhmanın “Pozğun”, (1936), Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin “Marallarım” (1937), Məmməd Səid Ordubadinin “Dumanlı Təbriz” (1938), Molla Vəli Vidadinin “Şeirilər” (1939) və başqaları belə kitablar sırasındadır. “İttihad”, “Osmaniyyə”, “Ədəb”, “Cahan”, “Qarabət”, “İqdam”, “Əsr”, “Səda”, “İsmailiyyə”, “Qeyrət”, “Orucov qardaşları”, “Trud”, “Qızıl Şərq” və başqa (məsələn, Qafqaz canişininin basmaxanası, Babi-Ali cəddəsinin 38 nömrəli mətbəəsi, Tiflis namestnikinin divanxanasının mətbəəsi, Azərnəşr, Məktəb Nəşriyyatı, Azərbaycan Xalq Komissarlığının Nəşriyyatı, Azərpoliqraf Nəşriyyatı, Azərbaycan Ədəbiyyat Cəmiyyətinin Nəşriyyatı, Azərbaycan Tədqiq və Təəbbö Cəmiyyətinin Nəşriyyatı, Xarici Dillər Ədəbiyyatı Nəşriyyatı) mətbəə və nəşriyyatlarda çap olunan bu kitabların hər birinin özünəməxsus paleoqrafik xüsusiyyətləri vardır. Həmin kitablar onların nəşrini həyata keçirən bu mətbəə və nəşriyyatların fəaliyyətini, kitabşünaslıq tarixindəki rolunu və əhəmiyyətini dəyərləndirmək üçün də qiymətli mənbələrdir.

Fondda qorunan türkdilli əlyazma və əski çap kitablarının ədəbiyyat və mədəniyyət tarixinin öyrənilməsində böyük əhəmiyyəti vardır. Bu kitablar həm də Azərbaycan dilinin keçdiyi inkişaf yolunu izləməyə geniş imkanlar yaradır.

Türkdilli əlyazma və çap kitablarında rast gəlinən miniatürlər isə sübut edir ki, azərbaycanlı rəssamlar Yaxın və Orta Şərq incəsənətinə də özünəməxsus töhfələr vermişdir.

Fondda saxlanılan 1920-1940-cı illərdə Azərbaycan dilində çap olunmuş kitabları belə qruplaşdırmaq olar:

1. Klassiklərin və XVIII-XIX əsrlərdə yaşayıb-yaradan azərbaycanlı müəlliflərin kitabları;

2. Müasir Azərbaycan müəlliflərinin kitabları;

3. Xarici müəlliflərin Azərbaycan dilinə tərcümə olunan kitabları;

4. Elmi, fəlsəfi və ictimai-siyasi məzmunlu kitablar;

5. Dərslilər.

Klassiklərin, xüsusilə XVIII-XIX əsrlərdə yaşayan azərbaycanlı müəlliflərin əsərlərinin əksəriyyəti 1925-1928-ci illərdə Salman Mümtazın tərtibi ilə “Azərbaycan ədəbiyyatı” seriyasından İmadəddin Nəsimi, Molla Pənah Vaqif, Ağa Məsih Şirvani, Nişat Şirvani, Ağa Bağır Şirvani, Məhəmmədhüseyn xan Müştəq, Mirzə Nəsrulla bəy Didə, Mehdi bəy Şəqaqi, Qövsü, Kərbəlayi Allahi Arif, Mirzə Şəfi Vəzeh, Baba bəy Şakir, Aşıq Abdulla, Qasım bəy Zakirin kitablarıdır. Bu tipli kitabların nəşrini digər redaktor və tərtibçilər, həmçinin 1923-cü ildən fəaliyyətə başlayan Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı (Azərnəşr) da yerinə yetirməyə nail olmuşdur. Bir neçə nümunə: “Nakam” (1928) – tərtib edəni Əliabbas Müznib, “Tapmacalar” (1928) – tərtib edəni Vəli Xulufu, “Natəvan” (1928) – redaktoru Hənəfi Zeynallı, H.Cavid. “Uçurum” (Azərnəşr, 1926), Ə.Nəzmi. “Sijimqulunamə” (Azərnəşr, 1927), C.Məmməd-quluzadə. “Bəlkə də qaytardılar” (Azərnəşr, 1927), “Oktyabr alovları” (Azərnəşr, 1927).

Fondda qorunan müasir Azərbaycan yazıçı, şair və ədəbiyyatşünaslarından Mehdi Hüseynin “Daşqın” (1933), Ənvər Məmmədخانlının “Bakı gecələri” (1936), Sabit Rəhmanın “Gənclik hekayələri” (1936), Rəsul Rzanın “Çinar” (1939), Firidun bəy Köçərlinin “Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi materialları” (1925-1926), İsmayıl Hikmətin “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” (1928) kimi kitabları da ilk nəşr olduqları üçün müəyyən elmi əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti elan edildikdən dərhal sonra ictimai-siyasi, bunun ardınca isə bədii, elmi və fəlsəfi əsərlərin Azərbaycan dilinə tərcümə işlərinə xüsusi diqqət yetirilirdi. Belə tərcümə əsərləri həm o zamanın dövrü mətbuatında, həm də ayrıca kitab şəklində çap olunmuşdur. 1920-1940-cı illərdə işıq üzü görən tərcümə kitablarının müəyyən qismi fondda mühafizə edilir. Həmin kitabların çox yığcam siyahısına nəzər salmaq kifayətdir ki, onların mövzusu, məzmunu, sovet ideologiyasına uyğunluğu və oxucuların bədii zövqünün hansı istiqamətdə formalaşdırılmasının arzu edilməsi haqqında təsəvvür əldə edə bilək. Budur onların bəzisi: A.P.Pavlov. Dənizin dibi və dənizin vücuda gətirdiyi ərz təbəqələri. Tərcümə edəni Camo Cəbrayılbəyli (1923), A.P.Stançinski. Siyasi savad. Tərcümə edəni Rəşid Yusifzadə (1926), U.Şekspir. Hamlet. Tərcümə edəni Cəfər Cabarlı (1926), A.İbrahimov. Qocalıq günlərində. Tərcümə edəni Aşiyə Şəmsəddinova (1928), M.Qorki. İzgənil qarı və qeyri hekayələr. Tərcümə edəni Ə.Haqverdiyev (1928), V.Hüqo. Səfillər. Tərcümə edəni Mikayıl Rəfili (1933), A.S.Puşkin. Belkinin hekayələri. Tərcümə edəni Hacıbaba Nəzərli (1934), Y.İ.Perelman. Əyləncəli geometriya. Tərcümə edəni Q.Səlimov (1938), İ.Krivelyev. Qadın və din. Tərcümə edəni Hüseyn Şərifov (1939).

Azərbaycan tərcüməçiliyi tarixində özünəməxsus dəyəri olan bu kitablar o dövrdə bu işlə məşğul olan müəlliflərin tərcüməçilik səriştəsini müəyyənləşdirmək və qiymətləndirmək üçün zəngin material verir.

Fondda saxlanılan əlyazma və çap kitabları içərisində türkdilli dərslərlərin də xüsusi yeri vardır. Fondadakı Mirzə Sadiq ibn Molla Əsədulla Təbrizinin “Dəftəri-ədəbiyyə” (1906), F.Ağazadənin “Ədəbiyyat məcmuəsi” (1912), M.Mahmudbəyov, A.Səhət Mehdizadənin “Yeni məktəb” (1916), M.Asim və Ə.Cavadın 8 kitabdan ibarət olan “Anadolu yavrusunun kitabı” (1918) kimi dərslərləri 1920-ci ilədək mövcud olmuş və tədris prosesində istifadə edilmişlər. C.Cəbrayılbəylinin “Elmi-heyvanat” (1922), A.Şaiqin “Qiraət kitabı” (1924), H.Zeynallı, A.Şaiq və A.Musaxanlının “Ədəbiyyat dərsləri” (1927) adlı dərslərləri isə keçən əsrin 20-30-cu illərində çap olunmuşdur. Bu kitablar Azərbaycanda məktəb tarixinin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Haqqında bəhs olunan türkdilli kitabların Azərbaycan oxucusunun bədii zövqünün formalaşmasında, dünya mədəniyyəti ilə tanış olmasında, həmçinin Azərbaycanda tərcümə sənətinin və məktəb tarixinin öyrənilməsində böyük əhəmiyyəti vardır.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: fermanhalilov@yahoo.com

Farman Khalilov

TURKIC MANUSCRIPTS AND PRINTED BOOKS STORED IN THE NAKHCHIVAN BRANCH OF ANAS

There are about 200 Turkic manuscripts and printed books in the Fund of Manuscripts of Nakhchivan Branch of ANAS. Some of them were published by the method of lithography, while others were printed by electric typewriter.

The manuscript and printed books have been grouped by the time they were written and published, and detailed information have been given on each group of books. The theme, content and actuality of these books written or published in Azerbaijani, Turkish and Uzbek languages in Arabic and Latin alphabet are also mentioned.

The author concludes that the Turkic books have great importance in the formation of the artistic taste of the Azerbaijani reader, acquaintance with the world culture, as well as in the study of the art of translation and school history in Azerbaijan.

Keywords: *Turkic books, ancient manuscripts, fiction, textbooks, translations.*

Фарман Халилов

ТЮРКОЯЗЫЧНЫЕ РУКОПИСИ И ПЕЧАТНЫЕ КНИГИ, ХРАНЯЩИЕСЯ В НАХЧЫВАНСКОМ ОТДЕЛЕНИИ НАНА

В Фонде рукописей Нахчыванского отделения НАНА хранятся до 200 тюркоязычных рукописей и печатных книг. Часть из них была напечатана офсетным методом, а остальная часть в электронной печати.

В статье рукописные и печатные книги были сгруппированы по периоду их написания и публикации, и была предоставлена подробная информация по каждой группе книг. Эти книги, написанные арабской и латинской азбукой на азербайджанском, турецком и узбекском языках, также говорят о важности, содержании и актуальности их происхождения.

Автор приходит к выводу, что рассматриваемые книги имеют большое значение для формирования художественного вкуса азербайджанского читателя, знакомства с мировой культурой, а также изучения переводческого искусства и истории школы в Азербайджане.

Ключевые слова: *тюркоязычные книги, древние рукописи, художественная литература, учебники, переводческие статьи.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	06.04.2020
	Son variant	19.08.2020